

Ірина ДЕРМАН
(Бердянськ, Україна)

УДК 94 (477.7) “19”

**Джерела з історії духовного життя населення
північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років
XX століття (за матеріалами фондів
Державного архіву Запорізької області)**

Актуальність дослідження джерел з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття визначається посиленням інтересу науковців і громадськості до історії церкви, культурно-освітнього життя. В радянській науці дані питання було надмірно політизовані та ідеологізовані, або взагалі залишалися поза увагою. Довгий час частина документів присвячених релігійним питанням залишалася недоступною для широкого загалу. Інтерес до теми посилювався в часи перебудови. Наразі існує ряд праць присвячених даній проблематиці, але питання джерел з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття є недостатньо дослідженим.

Серед досліджень дотичних до даної проблематики можна виділити праці О.М. Ігнатуші [17], О.П. Тригуба [21], А.М. Киридон [18], Р.Ю. Подкури [20], О.М. Лукашевича [19] та інших.

Мета статті – дослідити актуалізовану джерельної бази з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття (за матеріалами фондів Державного архіву Запорізької області).

Виявлені в Державному архіві Запорізької області документи тематично можна поділити на дві групи: документи, які стосуються безпосередньо релігійного життя населення Північного Приазов'я та документи, які стосуються культурно-освітнього життя (діяльність селянських будинків, клубів та лікнепів, кінофікація районів). Нажаль, окремого фонду, який стосується церков та релігійних питань даного періоду в архіві не міститься, тому нами було проведено суцільну евристику архівних фондів. Особливу увагу приділено фондам місцевих органів державної влади і державного управління. Було опрацьовано описи таких фондів: Запорізького губернського виконавчого комітету Рад (Р-2); повітових виконавчих комітетів Рад: Бердянського (Р-3500), Великотокмацького (Р-1219), Мелітопольського (Р-3498); волосних виконавчих комітетів Рад: Андріївського (Р-3502), Андрівського (Р-3505), Басанського (Р-415), Білоцерківського (Р-1432), Благовіщенського (Р-3007), Великотокмацького (Р-3520), Гайчульського (Р-1365), Давидівського (Р-3503), Ейгенфельдського (Р-3512), Єлисеївського (Р-3519), Захарівського (Р-3506), Кизиярського (Р-3504), Кінсько-Роздорівського (Р-390), Нововасилівського (Р-3513), Новогригорівського (Р-1953), Новотроїцького (Р-3507), Ольгинського (Р-3509), Орловського (Р-3511), Пологівського (Р-417), Успенівського (Бердянський повіт) (Р-3508), Царекостянтинівського (Р-1363), Чернігівського (Р-1654), Якимівського (Р-3501); окружних Рад: Бердянської (Р-3497), Мелітопольської

(P-3496); Запорізької обласної Ради (P-1335); міських Рад: Бердянської (P-3516), Мелітопольської (P-3337); районних Рад: Андріївської (P-3411), Берестівської (P-3402), Бердянської (P-3414), Ботіївської (P-3408), Вознесенської (P-3403), Коларівської (P-3405), Куйбишевської (P-1198), Кизиярської (P-3404), Люксембурзької (P-1212), Мелітопольської (P-3406), Молочанської (P-1415), Пологівської (P-419), Терпіннівської (P-3407), Токмацької (P-1974), Чернігівської (P-1781), Якимівської (P-3409); сільських Рад: Берестівської (P-3417), Вершинської (P-1342), Вознесенської (P-3436), Гусарківської (P-1205), Давидівської (P-3420), Дмитрівської (Якимівський район) (P-3421), Кінсько-Роздорівської (P-3013), Кизиярської (P-3423), Куйбишевської (P-1209), Ланцівської (P-1243), Люксембурзької (P-1212), Мар'янівської (Молочанський район) (P-1418), Молочанської (P-1413), Мордвинівської (P-3450), Новенської (P-3447), Новогригорівської (P-1348), Новоданилівської (P-3429), Новомиkolaївської (Кизиярський район) (P-1656), Новомиkolaївської (Мелітопольський район) (P-3470), Новопавлівської (P-517), Новопетрівської (P-3459), Новоспасівської (P-3817), Новотроїцької (P-3438), Олександрівської (Мелітопольський район) (P-3446), Олексіївської (P-1346), Оленівської (P-387), Орлівської (Мелітопольський район) (P-3452), Орлівської (Приморський район) (P-3430), Переможненської (P-3449), Приморської (P-362), Розенортської (P-1403), Розівської (Якимівський район) (P-3422), Семенівської (Мелітопольський район) (P-3453), Терпіннівської (P-3456), Титовської (P-1345), Троїцької (Бердянський район) (P-3437), Троїцької (Мелітопольський район) (P-3433), Федорівської (Мелітопольський район) (P-3457), Юр'ївської (Кизиярський район) (P-3517), Якимівської (P-3445); Адміністративного відділу виконавчого комітету Запорізької окружної Ради (P-316); Запорізького губернського відділу і інспектури народної освіти виконавчих комітетів Рад (P-3); Мелітопольського повітового відділу і інспектури народної освіти виконавчих комітетів Рад (P-3667); Мелітопольського окружного відділу і інспектури народної освіти виконавчих комітетів Рад (P-3666); районних відділів і інспектур народної освіти виконавчих комітетів Рад: Мелітопольської (P-3668), Терпіннівської (P-3669); Запорізької губернської надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності при губернському відділі політосвіти (P-70); Запорізької окружної надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності при окружній інспектурі народної освіти (P-577); окружних селянських будинків: Запорізького (P-783), Мелітопольського (P-3836), Мелітопольського районного селянського будинку “Колективіст” (P-3837) тощо.

Можна виділити кілька причин втрати архівних фондів періоду 20 – початку 40-х років ХХ століття. По-перше, частина документів зазначеного періоду була знищена під час Другої світової війни. Саме під час війни було втрачено значну частину фондів Державного архіву Запорізької області та повністю знищено філію архіву в місті Мелітополі. По-друге, частина документів була знищена самим радянським керівництвом. Особливо це стосується документів пов'язаних з діяльністю церков та їх закриттям.

За результатами проведення суцільної евристики у фондівих зібраннях було виявлено двадцять три справи.

Видовий розподіл джерел традиційно здійснюється за формою документів, яку визначають структурні особливості та мета створення документа. Отже, за видовою ознакою архівні джерела можна поділити на законодавчі (декрети, постанови та розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР та Ради Народних Комісарів СРСР), справочинні (циркуляри про реєстрацію служителів культу;

декрети, інструкції та циркуляри ліквідаційного відділу НКЮ (Народний комісаріат юстиції) по відокремленню церкви від держави та передачу їхнього майна в безкоштовне користування віруючим громадянам; інструкції НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) по відокремленню церкви від держави та школи від церкви; циркуляри про проведення з'їздів менонітських громад; протоколи загальних зборів віруючих релігійних громад; довідки про дозвіл проведення загальних зборів віруючих; протоколи та заяви про діяльність релігійних громад; відомості про церковні та сектантські громади; списки релігійних громад (православних, лютеранських); членів Всесоюзного союзу євангелістських християн; списки членів церковно-приходських рад; анкети представників менонітських громад; накази, положення, статuti, інструкції та проекти по ліквідації неписьменності; накази по Мелітопольському міському селянському будинку; циркуляри губнаросвіти; розпорядження, інструкції та циркуляри губполітпосвти з питань ліквідації неписьменності серед населення; протоколи засідань; доповідні записки щодо стану кінофікації районів; протоколи, виписки з протоколів; плани, звіти, доповіді, відомості про діяльність окружних надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності в округах; протоколи засідань комісії з ліквідації неписьменності; доповіді грамчека; звіти та відомості про діяльність селянських будинків та хат-читалень; звіти, доповіді про школи письменності; звіти про діяльність клубів; переписка з губвиконкомом та губнаросвіти; переписка з губполітпосвти; переписка щодо кінофікації районів; переписка з сільбудинками та хатами-читальнями; переписка з підприємствами), статистичні (статистичні відомості щодо кількості неписьменного населення округів).

Кожного місяця місцеве керівництво мало звітувати “нагору” про ситуацію на місцях, про благонадійність населення, особливо це стосувалося служителів культу та простих віруючих. Заводилися цілі справи, що стосувалися особистого життя священників і які відслідковували майже кожен їхній крок. Крім того, кожного місяця до центру надсилалися звіти щодо релігійної ситуації в округах, в яких обов'язково мали вказуватися відомості про діяльність церков, молитовних будинків чи синагог, якщо вони ще працювали в певному селі чи місті, про їхнє закриття церков чи повторне відкриття церков, про склад духовенства, про “дива”, які відбувалися в населених пунктах округів, а також про ставлення до радянської влади священників та простих людей, був також у цих звітах і пункт про антирадянську агітацію. Але у всіх досліджених нами справ не було виявлено жодних записів про порушення, скрізь зазначалося, що до радянської влади духовенство населення та духовенство відноситься “в основному прихильно, антирадянська агітація не ведеться”. Окремим пунктом у звітах йшлося про діяльність сект, до яких радянське керівництво відносилося ще з більшою підозрою, ніж до православного люду. Особливе невдоволення викликала відмова чоловічої частини секти відбувати військову повинність (баптисти, євангелістські християни) [5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13].

Виявленні в архіві справи щодо ліквідації неписьменності дають нам змогу розглянути політику радянської влади в освітній сфері, яка була досить ефективною. У 20-ті роки минулого століття кількість неписьменного населення Північного Приазов'я становила майже половину всього населення регіону, але завдяки проведеній культурно-освітній програмі в середині 30-х років неписьменними залишалося лише близько 20% відсотків населення. Основну діяльність щодо ліквідації неписьменності радянське керівництво проводило серед сільського населення. Звісно, що не завжди навчання людей проводилося

добровільно, спостерігалися випадки примусового навчання. Особливо це стосувалося чоловіків призваних служити в армії. Проте видно, що населення регіону позитивно відносилось до навчання грамоті [1; 2; 3; 4].

На початку 20-х років, на противагу ліквідованим “Просвітам”, радянською владою почали створюватися нові осередки культурно-освітнього життя – хата-читальні, які й були першими формами сільбудів. Вони були основою діяльності сільських бібліотек, гуртків самодіяльності, в них влаштовувалися агітаційно-пропагандистські лекції і загальноосвітні доповіді. Звісно, що хата-читальня була також центром партійно-комсомольських організацій села. Зазвичай сільбуду мали бібліотеку, більші з них театральну залу, приміщення для різних технічних, мистецьких і спортивних гуртків, у них влаштовувалися доповіді, вистави, кіносеанси тощо.

Під час колективізації почали діяти клуби колгоспів. Досить прогресивним явищем для українського села був аматорський театр, який зазвичай створювався при сільбуді. Вистави, які створювалися цими імпровізованими трупамі, в основному, носили пропагандистський характер і були присвячені певними датам (річниця Жовтневої революції, день народження В.І. Леніна тощо). Крім того влаштовувалися вистави, наприклад, до Міжнародного жіночого дня, дня міжнародної солідарності трудящих чи дня колгоспника [9].

Наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. в житті населення Північного Приазов'я з'явилось кіно. Воно мало великий вплив на формування світогляду мешканців. Саме тому з кожним роком кількість стаціонарних та пересувних кіноустановок постійно збільшувалась. Партійна та радянські органи влади вживали активних заходів щодо кінофікації села. Однак спостерігався і ряд недоліків, які гальмували розвиток кіно на селі, серед яких домінували брак кіномеханіків, спеціальних приміщень для кіноустановок та застаріла апаратура, яка швидко виходила з ладу [16].

В регіоні переважали пересувні кіноустановки. Обов'язково раз на місяць в кожному населеному пункті мали показувати фільми. Тематика кінокартин була не багатою, серед них домінували фільми про громадянську війну, побутові драми, комедії та сільськогосподарська тематика. Великим успіхом користувались фільми О. Довженка та С. Ейзенштейна (“Арсенал”, “Земля”, “Мати”, “Броненосець Потьомкін”) [14; 15].

В зв'язку з втратою значної частини документів, відтворити певні аспекти духовного життя не можливо. Це стосується засобів масової інформації, в першу чергу радіо, театрів, бібліотек, кінофестивалів. В архіві нами не було виявлено жодної справи, яка б стосувалася радіофікації регіону, будівництва нових кінотеатрів, створенню мережі бібліотек, проведенню колгоспних кінофестивалів та діяльності театрів.

Таким чином, оглянувши комплекс документів, маємо доволі невтішну ситуацію. По-перше, треба відзначити, що в Державному архіві Запорізької області відсутні фонди, що стосуються діяльності церков та інших релігійних установ та організацій в 20-ті – початок 40-х років ХХ століття, по-друге, значна частина документів була втрачена під час Другої світової війни або знищена самою радянською владою. Виявленні архівні джерела за видовою ознакою можна поділити на законодавчі, справочинні та статистичні.

Документи з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початок 40-х років ХХ століття дозволяють розглядати розвиток кіномережі в населених пунктах округів, процес ліквідації неписьменності серед дорослого населення, діяльність клубів. Документи релігійного характеру

дозволяють розглядати міжконфесійні та державно-церковні відносини, зокрема списки релігійних громад дають можливість визначити кількість віруючого населення в окремих населених пунктах регіону.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 1.
2. ДАЗО. — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 2.
3. ДАЗО. — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 3.
4. ДАЗО. — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 16.
5. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 1. — Спр. 22.
6. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 1. — Спр. 59.
7. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 1. — Спр. 63.
8. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 2. — Спр. 27.
9. ДАЗО. — Ф. Р-925. — Оп. 1. — Спр. 10.
10. ДАЗО. — Ф. Р-1198. — Оп. 1. — Спр. 65.
11. ДАЗО. — Ф. Р-1198. — Оп. 1. — Спр. 203.
12. ДАЗО. — Ф. Р-3414. — Оп. 1. — Спр. 1.
13. ДАЗО. — Ф. Р-3501. — Оп. 1. — Спр. 1.
14. ДАЗО. — Ф. Р-3836. — Оп. 1. — Спр. 9.
15. ДАЗО. — Ф. Р-3836. — Оп. 1. — Спр. 10.
16. ДАЗО. — Ф. Р-3837. — Оп. 1. — Спр. 8.
17. Ігнатуша О.М. Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. ХVІІ. — С. 265–280.
18. Киридон А. Документи “Окремої папки” ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2004. — Т. 11. — С. 150-157.
19. Лукашевич О. Джерела та історіографія 20-30-х рр. про побут та дозвілля сільського населення радянської України // Проблеми історії України : Факти. Судження. Пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць. — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 10. — С. 294-301.
20. Подкур Р.Ю. Документи ВУНК-ДПУ-НКВС як джерело до вивчення релігійного життя в Україні в 20-30-ті рр. // Християнство і культура : історія, традиція, сучасність. — Полтава, 1998. — С. 112-116.
21. Тригуб О.П. Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії : Матер. V міжнарод. наук. конф., 24–25 трав. 2007 р. — К. : НКПЗ, Фенікс, 2008. — С. 33–34.

Ірина Дерман (Бердянськ, Україна). Джерела з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років ХХ століття (за матеріалами фондів Державного архіву Запорізької області)

У статті представлено результати суцільної евристики, здійсненої в Державному архіві Запорізької області. Зроблено спробу представити інформаційний потенціал джерел з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років ХХ століття. Здійснено класифікацію виявлених архівних джерел.

Ключові слова: Північне Приазов'я, духовне життя, архівні джерела, церква.

Ірина Дерман (Бердянськ, Україна). Источники с истории духовной жизни населения Северного Приазовья в 20-е – в начале 40-х годов ХХ века (по материалам фондов Государственного архива Запорожской области)

В статье представлены результаты сплошной эвристики, осуществленной в Государственном архиве Запорожской области. Сделана попытка представить информационный потенциал источников с истории духовной жизни населения Северного

Приазовья в 20-е – в начале 40-х годов XX века. Осуществлено классификацию обнаруженных архивных источников.

Ключевые слова: Северное Приазовье, духовная жизнь, архивные источники, церковь.

Irina Derman (*Berdyansk, Ukraine*). **Sources from history of spiritual life of the population of Northern Priazovye in 20 – at the beginning of 40th years of the XX-th century (behind materials of funds of the State archive of the Zaporozhye region)**

In the article results of the continuous heuristics which has been carried out in the State archive of the Zaporozhye region are presented. Attempt to present information potential of sources from history of spiritual life of the population of Northern Priazovye in 20 – the beginning of 40th years of the XX-th century was made. It was carried out classification of the found out archival sources.

Keywords: Northern Priazovye, spiritual life, archival sources, church.